

‘Waermede hy zoo verre afstaet van de andere dieren’

Gezelle en de ecologie, toen en nu

Geert Buelens, Universiteit Utrecht/Stellenbosch Universiteit

Samenvatting

Guido Gezelle wordt vrij algemeen beschouwd als een groot natuur-dichter, maar enkel de taligheid van zijn oeuvre zou hem ook tot een modern schrijver maken. In het licht van de moderniteitskritiek van Amitav Ghosh presenteert dit artikel een revisie van dat beeld door aandacht te hebben voor hoe Gezelle in zijn gedichten en proza (vooral *Uitstap in de Warande*) taal geeft aan niet-menselijke organismen, hoe hij die ‘animistisch’ presenteert en ze ook een handelings-vermogen toeschrijft. Ook de kritiek die Gezelle formuleert op de economische exploitatie van de natuur en de milieueffecten van de industriële revolutie maken hem tot een dichter met een actuele boodschap.

Abstract

Guido Gezelle is commonly recognized as one of the greatest poets of nature, yet his status as a modern author has largely been attributed to his linguistic virtuosity alone. This article, drawing on Amitav Ghosh’s critique of modernity, seeks to revise that assessment by examining the ways in which Gezelle’s poetry and prose (*Uitstap in de Warande* in particular) articulate the voices of non-human organisms, adopting an animistic mode of representation and ascribing agency to them. Furthermore, Gezelle’s reflections on the economic exploitation of nature and on the ecological consequences of the Industrial Revolution make him a poet whose work resonates strongly with contemporary ecological concerns.

Het is uiteraard een anachronisme om Guido Gezelle een klimaatactivist te noemen. ‘Klimaat’ in de huidige *passe-partout*-betekenis van ‘alles wat met klimaatverandering, milieu en ecologie te maken heeft’ bestond helemaal niet in zijn tijd. En ook in de striktere betekenis van klimaatverandering speelde deze kwestie niet. De allereerste theorieën over het functioneren van de atmosfeer en de impact van broeikasgas-

sen werden weliswaar in de tweede helft van de negentiende eeuw geformuleerd (Weart, 2008, p. 1-8), maar het zou nog decennia duren voor niet-wetenschappers hiervan hoorden, laat staan zich hierover zorgen gingen maken.

Het bredere begrip ‘ecologie’ is evenmin vanzelfsprekend toepasbaar op Gezelle. De term zelf werd door Ernst Haeckel gemunt in 1866, halverwege Gezelles leven, maar ook de ecologie zou pas veel later als wetenschap en levensvisie gaan functioneren. Bovendien vooronderstelde Haeckels concept de evolutieleer – voor Gezelle een ondenkbare stap. Zoals elk onderdeel van het leven en werk van Gezelle, is ook zijn houding tegenover de natuurlijke wereld enkel te begrijpen binnen zijn streng-katholieke levensovertuiging.

Zo bekeken, lijkt het weinig zinvol en is het misschien zelfs misleidend om Gezelle in verband te brengen met de klimaatcrisis, laat staan hem te presenteren als een rolmodel voor onze omgang met de natuur. Tegelijk heeft die katholieke orthodoxie Gezelle opgesloten in een antimodernistisch hokje waar hij, literair-historisch, enkel nog uit kon komen als de *talige* modernist die een voorbeeld was voor latere iconen als Paul van Ostaijen en Hugo Claus. Daarmee is, zeker in de bredere samenleving die zelden kennisneemt van de gespecialiseerde Gezellestudie, de *inhoud* van het werk van Gezelle wat in de verdrukking geraakt. Aandacht hebben voor Gezelles visie op de natuur zou een eigentijdse manier kunnen zijn om die inhoud weer centraal te stellen.¹ Bovendien kan Gezelle wel degelijk inspireren op dit vlak, ook voor wie zijn geloof niet deelt. Zijn (inderdaad: altijd weer religieus geïnspireerde) afwijzende houding ten opzichte van het in zijn eeuw zo alomtegenwoordige vooruitgangsgeloof kan ons helpen bij het nadenken over en herdefiniëren van de moderniteit.

Als cultuurhistorisch begrip definieert Van Dale de moderniteit als de ‘moderne manier van leven, denken en werken, die niet beheerst wordt door onwrikbare religieuze, maatschappelijke en culturele dogma’s en tradities’. Volgens deze formulering valt een schrijver als Gezelle inderdaad geheel *buiten* die moderniteit. Op die dogma’s en tradities waren immers zijn hele leven en werk gestoeld. En onwrikbaar waren ze al evenzeer.

In het licht van de klimaatcrisis is het echter zeer de vraag of deze begripsbepaling van Van Dale houdbaar is. Het vooruitgangsgeloof dat zowel de libe-

¹ Eerdere studies over dit onderwerp zijn o.a. Westerlinck, 1977, p. 365-434; D’haen, 1987, p. 434-442; Buelens, 2003; Heynders, 2003; Willockx, 2009; Buelens, 2021 en Buelens, 2024. Graag dank ik oudtestamenticus Bob Becking voor theologisch advies, Els Depuydt voor inhoudelijke en logistieke ondersteuning en de twee anonieme reviewers voor hun zorgvuldige lectuur en correcties.

raal-kapitalistische als de communistische landen opstuwde in de vaart der volkeren was immers evenmin vrij van dogmatische trekken. De politieke, culturele en bovenal ecologische crises waarmee onze maatschappijen worstelen nu die vooruitgang niet langer gegarandeerd lijkt, suggereert bovendien dat de onwrikbaarheid van dat geloof risicovol was; zonder dat geloof lijken grote groepen in de samenleving plots stuurloos.

In dit artikel over Gezelle en de natuur wil ik inzoomen op een aantal bekende en minder bekende gedichten, maar vooral op zijn vrijwel geheel in de vergetelheid geraakte prozabundel *Uitstap in de Warande* (1882), een verzameling teksten die tussen 1866 en 1870 onder die rubriektitel verschenen in zijn volks- en taalkundige weekblad *Rond den Heerd*.² De moderniteitskritiek die Amitav Ghosh formuleert in *The Nutmeg's Curse* (2021) biedt daarbij een kader voor een alternatieve invulling van wat een duurzaam, modern leven zou kunnen zijn, een invulling die het werk van Gezelle een nieuwe relevantie geeft.

1. *UITSTAP IN DE WARANDE*: EEN NATUURHISTORISCHE EN GEWIJDE GESCHIEDENIS

‘Warande’ betekent dierenpark, maar Gezelle ziet het ruimer. Naast dieren als de tijger, de giraf, de beer, de boa constrictor en de krokodil, die je inderdaad in een dierentuin zou kunnen aantreffen, beschrijft hij exotische flora (olijfboom, dadelpalm, kamferboom) en een dier als de walvis dat zich moeilijk in een zoo laat opsluiten. Hij heeft aandacht voor de genoemde, charismatische grote dieren en voor veelal ongewenste heel kleine dieren (muggen, ‘krieldierkens’/microben), voor huisgenoten (‘kobbe’/spin) en zelfs voor een parasiet als de lintworm. Hij licht het onderscheid tussen ‘cacao en cocoa’ toe en legt uit hoe bananen groeien en waar koffie vandaan komt (en welke rol slaafgemaakten spelen in dat proces).

Het vulgariseren van kennis is de belangrijkste bedoeling van deze teksten. Het gaat uiteraard om natuurhistorische kennis, maar conform Gezelles levenslange fascinatie hiermee ook om opmerkelijk veel etymologische kennis. Hij put uit de geschiedenis, waarbij de gewijde geschiedenis (verhalen uit de Bijbel en heiligenlevens) voor hem niet minder reëel is dan die van keizers, koningen en gewone mensen. Systematisch is zijn behandeling van de stof

² *Uitstap in de Warande* wordt hier geciteerd naar de jubileumuitgave. Dit specifieke deel 14 verscheen in 1934 onder redactie van P. Allossery.

niet – de exotische flora die hij beschrijft lijken allemaal uit het Heilig Land/Palestina te komen, en bij de walvis zou je een passage over Jona verwachten, maar die is er niet. De rode draad is niettemin helder: net als in veel van zijn gedichten bezingt Gezelle in deze stukjes via de Schepping de Schepper.

Zoals Koen Calis al aanstipte (1999, p. 76-77) is Gezelles uitgangspunt wezenlijk creationistisch. ‘Alles in den kemel is van den alvoorzienden God geschikt en gebouwd om er eenen oprechten woestijndraver van te maken’ (Gezelle, 1934, p. 106). God heeft de wereld geschapen en wist uiteraard wat Hij deed. De mens heeft er soms het raden naar – al dat lijden, al dat bloed? – maar dat zegt vooral iets over de beperkingen van de mens en de buitenwereldse wijsheid van de Almachtige.

Zowel de samenstelling van de natuurlijke omgeving als de positie die de mens daarin inneemt, zijn in *Uitstap in de Warande* bepaald door passages uit het Oude Testament, respectievelijk de zondvloed (die het aantal mensen en dieren decimeerde, Gen. 6-8) en de eigenlijke schepping en zondeval (Gen. 1-3) waarin de mens eerst de opdracht kreeg te heersen over vissen, vogels en alle dieren die op de aarde rondkruipen, om die heerschappij vervolgens te verliezen.

Zo begint de boekuitgave:

Als afgefallen koningen en eermalige gebieders over alle schepselen, zoo gaan wij heden eenen uitstap doen in het rijk dat ons eertijds onderdanig was, en aldus beschouwen 't gene dat zou de glorie gemaakt hebben van het menschdom, ware 't menschdom getrouw gebleven aan zijnen almachtigen Gebieder. (Gezelle, 1934, p. 1)

Dat de mens door de zondeval het recht (of de opdracht) verloor gebieder over alle schepselen te zijn, staat strikt genomen nergens in het Oude Testament vermeld. In het licht van het zondebesef dat Gezelle de lezer wil inprenten werkt deze claim echter twee keer: de mens is een gevallen koning en zal in deze teksten ervaren wat hij op dat vlak door de val verloor.

Gezelle heeft het in dat verband over ‘de glorie [...] van het menschdom’; blijkbaar beschouwde hij de heerschappij over de natuur als het grootste geschenk dat God de mens kon geven. Maar dus ook: kon terugtrekken, weer wegnemen. Dat deze alinea de intro vormt van de tekst over de leeuw is vast niet toevallig. Leeuwen zijn immers de koningen en heersers van het dierenrijk en als ‘rauw vleesch verterende dieren’ zouden ze bovendien ook zomaar de mens tot prooi kunnen maken (*ibidem*).

Als de mens trouw was gebleven aan God, zou hij in het dierenrijk geen natuurlijke vijanden kennen. Dat is nu echter niet meer het geval. Zowel bij de hyena ('heure vijandschap, die 't menschelijk geslachte op hem getrokken heeft in den val des eersten vaders') als bij de beer ('dien ouden eremijt, die [...] sedert Adams val, een van de felste vijanden is des menschdoms') benadrukt Gezelle dat de zondeval deze dieren voor de mens levensgevaarlijk maakte (*idem*, p. 41 en 87).

1.1. VOORUITGANG EN EVOLUTIE

Wie enigszins vertrouwd is met Gezelles bijdragen in *'t Jaer 30* weet dat hij niet echt geloofde in de vooruitgang. Zelf gebruikte hij er bij voorkeur de aanduiding 't progrès' voor, wat zijn scepsis nog sterker uitdrukt. Alles wat via de verlichting uit het goddeloze Frankrijk kwam, was immers extra verdacht. In zijn ultramontaanse, antiverlichtingsdenken waarin het gezond verstand, overlevering uit het volk en kerkelijke dogma's en Bijbelse kennis primeerden, was er voor fundamentele vooruitgang, laat staan het evolutiedenken geen plaats.

Uitstap in de Warande bevat niettemin enkele passages die deze karakterisering relativeren. Typerend is de volgende uitspraak over het gebruik van hysop als geneeskundig gewas: 't placht eertijds in alle hoven aanwezig te zijn, nu en vindt men het maar zelden meer, het is verdwenen, met veel andere medecijnplanten, wanneer men de scheikunde zoo zeer heeft zien toemenen en den voorkeur doen geven, met of zonder reden, aan gemaakte medicamenten' (Gezelle, 1934, p. 61). Dit plantje, dat hij misschien nog kende uit zijn vaders tuin, heeft zijn directe functie verloren in de moderne samenleving, want het is vervangen door geneesmiddelen uit de chemische industrie. Dat is niet automatisch een goed idee, suggereert Gezelle: verliest de samenleving niet ook kennis én geneeskracht door deze zogenaamde vooruitgang? Anderzijds: 'met of zonder reden' impliceert dat er ook omstandigheden kunnen zijn waarin deze moderne medicijnen wel degelijk terecht gebruikt worden. Dan is er, zo zou je kunnen zeggen, reden om het toch over vooruitgang te hebben.

Dat geldt ook voor passages waarin Gezelle kritisch is voor bijgeloof ('maar dat is superstitie', *idem*, p. 90) en voor wat het taalgebruik reveleert over misvattingen die koppig onder het volk doorleven. Zo wijst Gezelle, nochtans de liefhebber bij uitstek van kennis die in de taal en in het volk verzonken ligt, erop dat er over de nachtzwaluw nog altijd verkeerde verhalen de

ronde doen: ‘Dit is de waarheid, maar, haddet gij over twee drie duist jaar de geleerden en nu nog sommige lieden onder ’t volk te rade gegaan, zij hadden u gansch een ander historie van de nachtzwaluwe uiteen gedaan’ (*idem*, p. 65). Die verkeerde volkswijsheid gaf de vogel al in de Oudheid zijn naam: de *caprimulgus/goatsucker/milchsauger/tette-chèvre* ‘melkt bij nachte de melkkoeien en trekt de geeten drooge, zeide men, en alle beeste die hij gemolken heeft besmet hij aan den uier’ (*ibidem*). Gezelle benadrukt echter dat dit ‘onwaarheid’ is die de vogel geheel onterecht een slechte naam heeft bezorgd (*ibidem*).

Deze kennis is niet vrijblijvend, want zulke misvattingen kunnen gevaarlijk zijn. Zo blijft het volk denken dat de zogenaamde pestvogel de pest aankondigt, maar het omgekeerde is waar, aldus Gezelle: ‘de laatste maal, dat hij in Vlanderen verschenen is ten minsten, is hij juist te late gekomen om de peste aan te kondigen, te weten als de peste of cholera gedaan was’ (*idem*, p. 86).

Ons beeld van Gezelle hoeft door deze voorbeelden niet helemaal omgegooid te worden. Bovenal geloofde hij in empirie, in wat hij met zijn eigen ogen kon zien. Het pestvogelvoorbeeld illustreerde in dat opzicht vooral zijn geloof in scherpe waarneming.

Empirie dus, waarbij ook dissectie een toegestane manier is om tot kennis te komen. In het artikel over ‘De zonnestraalvogel’ (kolibrie) schrijft Gezelle smalend over wetenschappers ‘die uit hun hoofd beschrijven ’t gene zij nooit gezien en hebben’. Die zouden over deze diertjes beweerd hebben dat ze ‘alleen over dauw en honing leven’ maar ‘andere en wijzere [geleerden] hebben de waarheid nader zien te bespeuren, en hebben die kleene dierkens hunne kleene mage onderzocht en opengedaan’ (*idem*, p. 115). Typierend voor Gezelle – de dichter, en in dit geval de liefdevolle bewerker en vertaler van Longfellow’s *The Song of Hiawatha* (1855) – is dat hij zijn stuk de titel meegeeft van ‘de schoone name’ die aan deze vogels werd gegeven door de *natives* in de Verenigde Staten; een volk dat, tot Gezelles opperste goedkeuring, in innig contact met de natuur leeft en dus een bovengemiddelde kennis en inzicht bezit op dat gebied.

Gezelle bekijkt de vooruitgang onder meer met zoveel scepsis omdat ze in de praktijk, in het moderne, industrialiserende Westen, met zich meebrengt dat mensen vervreemd raken van de natuur: ‘eertijds hechtte men zijn gedachten aan alle schepselen vast, de nature was als een boek voor iedereen, en iedereen was door die nature aansprekelijk en ontroerbaar, onzeggelijk meer als nu’ (*idem*, p. 67). Gezelle presenteert het als een algemeen en nauwelijks voor te stellen feit (‘onzeggelijk’), maar zijn eigen oeuvre illustreert dat dit alles

niet noodzakelijk voor iedereen gold. De sprekende en ontroerende natuur is misschien wel bij uitstek de scheppende en dragende kracht van zijn poëzie.

Bij Gezelle blijft de gedachte primeren dat de natuur het boek van God is. Vooruitgang en innovatie zijn voor hem vooral denkbaar door studie van dat boek.

De mensch heeft allengerhand geleerd de Voorzienigheid na doen; na het lichaam van de zwane heeft hij zijne schepen gebouwd, bij voorbeeld, en, gelijk God den houtspicht gemaakt heeft om de overmate van boomgedierte op te eten, zoo bouwt de mensch ook aan zijne stoomtuigen eenen toestel om des noods den overmachten stoom af te laten en berstingen te voorkomen. (*idem*, p. 84)

In die laatste zin kiest Gezelle een opmerkelijk voorbeeld. Het symbool bij uitstek van de vooruitgang en de industriële revolutie, de stoommachine, legitimeert hij – en eens te meer is dat de kern – door ze terug te brengen tot iets wat al door God was bedacht.

Niettemin is enige vooruitgang op het vlak van kennis in Gezelles visie dus wel degelijk mogelijk, en hetzelfde geldt voor beschavingen. Die zijn niet allemaal gelijk, ook hier is de ene beter dan de andere. In de bijdrage over de hyena valt in dat verband een passage op die de verspreiding van de dieren over de aarde in een opmerkelijk licht plaatst. Suggereert Gezelle in ‘De crocodile’ dat de aan- of afwezigheid van roofdieren in specifieke gebieden afhangt van Gods beslissing (‘afschuwelijkheden, waarover wij God te danken hebben dat ze hier niet en zijn’, *idem*, p. 99), dan staat in ‘De hyaine’ dat het nut, de functionaliteit van dieren in bepaalde regio’s samenhangt met het beschavingspeil van die plek: ‘Zoo verre zijn wij gevorderd in beschaafdheid, dat wij den wreeden dienst van de hyaine hier niet meer van doen en hebben’ (*idem*, p. 41).

Omgekeerd geredeneerd zou dit betekenen dat landen waar zulke wrede dieren wel nog voorkomen onvoldoende beschaafd zijn om het zonder te kunnen stellen. Deze redenering zou ook het verdwijnen van soorten op bepaalde plekken kunnen verklaren. ‘In Europa leeft er eene enkele soorte van nachtzwaluwen, die raar wordt’, schrijft hij in het eerdergenoemde korte opstel over dit dier, dat blijkbaar in Europa niet meer van doen is (*idem*, p. 65). Maar zou dat echt zo zijn? In de eerste alinea stelt de auteur meteen dat dit dier door God ‘gemaakt is om bij nachte het venijn te pakken, dat in de lucht vliegt en omtrent de beesten verkeert’ (*ibidem*). Zou dat venijn dan evenzeer Europa verlaten hebben? Dat vertelt hij er niet bij, maar we leren wel dat het hier gaat

om ‘ongedierte, dat, ongevangen, ontstekingen veroorzaakt op de uierspenen’ (*ibidem*).

Vooruitgang en evolutie zijn natuurlijk geen synoniemen, al gingen het geloof in of de afkeer van beide in de negentiende eeuw wel vaak met elkaar samen. Gezelle hoort in dat opzicht in het tweede kamp thuis; ecologische ontwikkelingen en situaties die Darwin begreep als mechanistisch en zonder doel, brengt Gezelle in verband met God. Zo stelt hij in ‘De kobbe en de meeze’: ‘Zoo heeft de Schepper alles geëvenredigd, dat het een dier ’t andere ten anderen houdt, en belet van te menigvuldig te worden’ (*idem*, p. 60).

De Schepper mag dan Almachtig zijn, de mens heeft wel degelijk de kracht en macht om in die schepping in te grijpen. Gezelle is daar op het eerste gezicht geen voorstander van. Zo keurt hij het domesticeren van dieren af, omdat dit bij uitstek een ingreep is die de schepping aantast: ‘het tamkweken verleelijkt de dieren en doet ze alleszins verbasteren en ontworden van ’t oorspronkelijk model dat God gemaakt en bestemd heeft’ (*idem*, p. 75). (Of deze hovenierszoon met betrekking tot bloemen en planten hetzelfde voorbehoud had bij kruisen e.d. maakt de tekst niet duidelijk.) In sommige omstandigheden lijkt de mens toch te mogen of zelfs te moeten ingrijpen, bijvoorbeeld wanneer er in dat goddelijke evenwicht een verstoring opgetreden lijkt te zijn. In het genoemde stuk over de spin vervolgt Gezelle zijn betoog met een voorbeeld van massale bestrijding van deze veelpotigen: ‘Daarom is ’t ook dat men onlangs nog eene zoo groote hoeveelheid musschen naar Australiën gescheept heeft, om daar de kobben of ’t ander ongedierte in den teugel te houden’ (*idem*, p. 60).³

Dit geval leek dus een poging om een vorm van evenwicht te herstellen, maar het lot van de walvis illustreert dat zelfs het volledige voortbestaan van soorten afhankelijk kan zijn van menselijk handelen, in dit geval de Amerikaanse walvisvangst: ‘De Americaanders zijn tegenwoordig de eenigste die nog walvisch vangen; in 1852 hadden zij 756 schepen op die vangst, en, als ’t zoo nog eenige jaren voortduurt, ’t en zal in geheel Gods scheppinge geen enkel hoofd walvisch meer te vinden zijn, slacht zoo veel andere dieren, die met den gemeenen zondvloed teenemaal uitgestorven zijn’ (*idem*, p. 78). Die laatste toevoeging intrigeert: de dieren die tijdens de zondvloed zijn omgekomen (alle landdieren en vogels die niet op de Ark van Noach zaten), hadden die dan gewoon pech of hadden ze net als alle mensen (op Noach en zijn gezin na)

³ Deze operatie was overigens een heel relatief succes. Al snel waren er zoveel mussen dat zij, op hun beurt, als ongedierte werden gezien én bestreden (Andrew & Griffith, 2016, p. 12).

schuld en was hun dood bijgevolg een verdiende straf? Daarover spreken Bijbel noch Gezelle zich uit.⁴

In de beschrijving van de walvis valt, met de kennis van vandaag, een formulering op die, vrijwel zeker onbedoeld, een vorm van evolutie kan impliceren:

De walvisch heeft eenen dikken zwaren kop, en is, in den eigensten zin, hardnekkig, niet kunnende zijn hoofd draaien zonder geheel zijn machtig lijf te verwenden; de beenderen in zijnen nekke, die nauwelijks nekke mag heeten, zijn *aaneenvergroeid*, en dat was noodig om, met zulk een zwaar hoofd en wijde muile, de weêrstaande wateren te kunnen klieven zonder ommeslaan. (*idem*, p. 76, mijn cursive-ring)

‘Aaneenvergroeien’ lijkt een proces te impliceren, anders dan de kant-en-klare dieren die God, blijkens de rest van de tekst, heeft geschapen.⁵

Allicht moeten we aan deze ene passage niet al te veel gewicht toekennen, al staan er elders in het boek ook nog formuleringen die een geloof in evolutie uitspreken op gebieden buiten de strikte biologie. Over taal, bijvoorbeeld, schrijft Gezelle in ‘De otter’: ‘Geen wonder dan dat de oud-Indische tale, waarvan onze Europese talen mede afkomstig zijn, *nudra* gezeid heeft tegen dat waterdier, en ’t Grieksch, eene zuster van ’t Samskrit [sic], *enudris*’ (*idem*, p. 101). De volkstaal, die de moedertaal is, kwam rechtstreeks van God, maar blijkbaar toch ook via mensen en talen aan de andere kant van de planeet.

1.2. HIËRARCHIE

In de schepping, zo ziet Gezelle, is het ene schepsel de prooi van het andere; voedsel, dus. Ook de levensnood van de mens impliceert altijd de dood van

⁴ Deze manier van redeneren roept de vraag op of de mensen die in tropische gebieden vol gevaarlijke dieren leven die dreiging en vijandschap dan ook verdienen. (In elk geval: ze genieten niet de goddelijke bescherming die de mensen in de Lage Landen wel hebben.) Met zoveel woorden zegt Gezelle dat niet, maar hij geeft wel een opsomming van wat bijvoorbeeld de bewoners in het Oosten allemaal te verduren krijgen: ‘de brandwind, de mosquito of straalvliege, de sprinkhanenlegers, die eene geheele zaaite afeten, ja, de pelen van de boomen knagen gelijk afgebrand, leeuwen, tigers, en ander wild gedierte, en, tot in het water toe, de afgrijzelijkste crocodeilos of crocodile’ (*idem*, p. 99).

⁵ Calis (1999, p. 86) wijst nog op een indirecte verwijzing naar Darwin in *Uitstap in de Warande* en eentje in een spottende dialoog uit januari 1865 in ‘*t Jaer 30*’.

andere schepselen, zal hij zonder eufemismen of enige vorm van romantisering betogen in *Tijdkrans*:

'k En ete niet, of 't gene ik ete,
't heeft de dood gesmaakt;
het wreede mes, of de al zoo wreede
hamersmete,
heeft het afgemaakt.

Het kooren, dat de landman levend
uit de velden voert,
wordt doodgepletterd, eer het, vleesch- en
voedselgevend,
mij den honger snoert. (Gezelle, 1999, p. 783)

Een wreed mes, een hamerslag, afmaken, doodpletten: de woordkeuze is confronterend. Stelselmatig legt ze de nadruk op het geweld waarmee de ik (en bij uitbreiding: de mens) zichzelf in en via de schepping voedt. Dit is echter niet de enige relatie die de mens kan onderhouden met andere schepselen. Zelfs de leeuw, die beduchte heerser over het dierenrijk, kan een mensen-vriend worden.

In *Uitstap in de Warande* vertelt Gezelle met veel panache een verhaal over de veelal met een leeuw afgebeelde heilige Gerasimos (Hiëronymus). Die zou een leeuw getemd hebben door een doorn uit zijn poot te verwijderen, waarna het dier zich, onderdanig als een hond kan zijn, volledig op de ascetische monnik had gericht. Toen hij na een tocht door de woestijn zijn meester niet meer aantrof, bleek de leeuw ontroostbaar. Hij stierf 'van honger en verdriet' bij het graf, aldus Gezelle (1934, p. 9). Darwiniaans geformuleerd toonde Gerasimos zich in dit verhaal *the fittest*, en dus de sterkste. Aangezien de mens niet door de leeuw getemd kan worden, was ook in dit verhaal duidelijk dat de mens bovenaan stond in de hiërarchie.

In haar analyse van Gezelles natuurgedichten benadrukte Christine D'haen (1987, p. 442) dat de dichter de natuur 'finaal op een on-religieuze wijze'ervaarde en dat de houding die uit deze verzen spreekt veeleer 'animistisch' dan 'pantheïstisch' genoemd moet worden: alle dingen hebben voor hem een ziel. Meer nog: ze lijken heel erg op mensen. De natuur in Gezelles gedichten 'voelt, ze lijdt, ze verblijdt zich, verdedigt zich, dreigt, verzoent' (*ibidem*). Dat zien we ook in het verhaal over de leeuw, maar algemeen gesproken lijkt de vulgariserende prozaschrijver Gezelle toch in een andere toonaard te werken, veel meer vanuit de mens dan vanuit het dier.

De tijger, bijvoorbeeld, wordt voor Sumatra ‘eene ware land- en volksplage’ genoemd, waarbij Gezelle God expliciet dankt dat dit dier in Europa niet te vinden is (Gezelle, 1934, p. 27). Daarna verhaalt hij in detail hoe dit dier opgejaagd en gedood kan worden – zonder de empathie die hij in zijn vele dier-, plant- en boomgedichten toont (vgl. infra; Roland Holst, 1931, p. 88-89; Buelens, 2024). In zijn jachtpassage over de luipaard (‘liebaart’) lijkt de schrijver er zelfs enig genoegen in te scheppen dat het hier ‘toch maar een onredelijk dier’ betreft (Gezelle, 1934, p. 36).

Deels is dit wellicht een narratieve, dus literaire strategie: een aantal keer voert Gezelle een fictionele ik op die in verre landen exotische dieren waarneemt, maar ook op ze jaagt en zo ‘met een pistoolschot’ een hyena doodt (*idem*, p. 41) of een hertenkalf (*idem*, p. 48). Misschien dienen deze passages vooral om ook via deze weg de hiërarchie in de schepping te bevestigen: in *the great chain of being* staat de mens bovenaan (vgl. Lovejoy, 1964). Zelfs mensen die hij als ‘wilden’ omschrijft, blijken toch in het vernuft waarmee ze jacht maken op, in casu, de bizon ‘alles meester kunnende menschen’ (Gezelle, 1934, p. 114).

Dat hiërarchische denken impliceert uiteraard ook dat er hoge en lage dieren zijn. Een dier als de ‘houtvalke’ rekent hij tot ‘dat leeger en wreeder gebroed-sel’ en hij categoriseert hem ook als ‘een ontaarde aardelaar’ (*idem*, p. 43), suggererend dat dieren, net als mensen, kunnen degenereren. Dat is ook de ‘koekoet’ (koekoek) overkomen: ‘Geen vogel die zoo afgefallen is van stand’ (*idem*, p. 54), allicht appellerend aan de angst voor standsverlies die de negentiende-eeuwse mens zo bezighield. De oorzaak voor het lot van de koekoek is overigens intrigerend: niet zijn eigen daden (laat staan schuld) brachten hem in die lagere positie, maar hoe de mens ermee omgaat. En daar is iets bijzonders mee aan de hand. In de prechristelijke tijd, zo stelt Gezelle, werd deze vogel door mensen gebruikt als een soort waarzegger. Is de mens er in het christelijke tijdperk op dat vlak dan op vooruitgegaan? Allerm minst, zo blijkt: nu gebruiken mensen ‘dwaas genoeg’ kaartenleggers of koffiedik-kijkers in de ijdele hoop in de toekomst te kunnen kijken (*ibidem*). Ook de mens blijkt dus een rol te spelen in de hiërarchie van de dieren, maar lang niet altijd getuigt de mens van inzicht in zijn handelen en spreken.

Het universum dat Gezelle beschrijft is dus door God gemaakt en door God bedoeld, hiërarchisch, met de mens aan de top, waarbij die mens echter ook invloed uitoefent op de schepping. Gezelle bespeurt een samenhang tussen de verschillende natuurlijke fenomenen, maar anders dan in de ecologische/darwinistische visie is die niet het gevolg van hoe aangepast soorten zijn aan hun

omgeving. Gezelle verzet zich soms, zij het niet systematisch (vgl. supra), tegen termen als ‘ondieren’; in de schepping hebben alle dieren een functie, zijn ze nuttig. De hyena’s, bijvoorbeeld, presenteert hij als schoonmakers die ‘mest en vuiligheid van strate rapen’ (*idem*, p. 40). Gods wijsheid en plan blijkt overigens ook uit wat dieren *niet* kunnen. Dat de leeuw en de tijger niet in een boom kunnen klimmen en daar de mens dus ook niet kunnen raken, is voor Gezelle een bewijs dat God ‘alles wel [heeft] beschikt’ (*idem*, p. 28). Door deze dieren die mogelijkheden te onthouden, *bescherm*t God de mens en bevestigt hij die mens dus in zijn uitverkorenheid.⁶

2. THEOLOGIE EN MODERNITEIT

Ten laatste sinds Lynn White in ‘The Historical Roots of Our Ecologic Crisis’ die historische wortels situeerde in middeleeuwse ideeën over de relatie tussen mens en omgeving, discussiëren theologen en ecologen over de betekenis en impact van de Genesisverzen waarin de mens het mandaat kreeg te heersen (White, 1967). In dat debat speelt die uitverkorenheid een centrale rol.⁷ Als de mensen echt de bijzondere bescherming van God genieten en bovendien, zoals het in Genesis 1:26 staat, heerschappij voeren ‘over de vissen van de zee en de vogels van de hemel, over het vee, over de hele aarde en over alles wat daarop rondkruipt’ (ook bekend als *Dominium terrae*), dan heeft de mens dus een bijzondere verantwoordelijkheid, maar vaak zijn deze Bijbelverzen ook begrepen als een vrijgeleide voor exploitatie. Daarover gaat in essentie het debat: moet de mens goed voor de aarde en de aardse schepselen zorgen of moet hij ze onderwerpen? In Genesis 1:28 staat het zo: ‘Wees vruchtbaar en word talrijk, bevolk de aarde en breng haar onder je gezag: heers over de vissen van de zee, over de vogels van de hemel en over alle dieren die op de aarde rondkruipen.’ Ook in deze recente Bijbelvertaling (2021) blijft het dus een kwestie van interpretatie.

In de in Gezelles bibliotheek aangetroffen *Historie van het Oud en Nieuw Testament, met christelyke en stichtbaere bemerkingen, getrokken uyt de Heilige Vaders en andere geestelyke schryvers* staat in de parafrase van Gene-

⁶ Online circuleren vandaag overigens volop filmpjes en verhalen van tijgers en leeuwen die in bomen klimmen.

⁷ De literatuur hierover is overvloedig. Interessante bijdragen zijn onder andere die van Barr (1972), de Nederlandse synthese van Van Soest (1996), maar ook Weippert (1998), Wright (2006) en een synthese van het debat sinds White, aangevuld met eigen analyses en een voorstel voor een alternatieve ecologische hermeneutiek (Horrell, 2010a) en een complementaire bundel (Horrell, 2010b). Voetnoot 93 bij Van Soest en voetnoot 3 bij Weippert noemen nog een lange reeks andere artikelen en studies die in de eerste decennia na White het debat aanzwengelden.

sis bij de passage over de Tuin van Eden (het ‘aerdsch Paradys’) dat de mens die hoort te ‘bebouwen en bewaren’ (Historie, 1841, p. 12). Ook deze opdracht krijgt de mens er echter mee: ‘vervult de aerde, en hebt heerschappy over alle beesten’ (*ibidem*). Beide klemtonen worden dus ook hier gelegd (be- waar en heers). In de ‘Bemerking’ die volgt op dit deel waarin de schepping van de mens wordt verhaald (‘Het I. jaer der wereld, 4004. voor Christus ge- boorte’, *ibidem*) gaat het over de onderworpenheid van de mens aan God, met veel nadruk op zondigheid en zondebesef (*idem*, p. 12-13). Over planten en dieren en hoe die heerschappij wel of niet uitgeoefend hoort te worden, heeft deze tekst het niet.⁸

Lange tijd werd die heerschappijopdracht door historici en theologen vooral positief geduid: de ontwikkeling van wetenschap en industrie – en dus de westerse hegemonie – zou er het gevolg van zijn. Pas toen de ecologische kostprijs van deze manier van leven niet meer te negeren viel en ook de kri- tiek op imperialisme en kolonialisme toenam (al evenzeer begrepen in het licht van die opdracht), kwam er ruimte voor fundamentele kritiek.

Ook dat maakt het werk van Gezelle interessant. Als orthodoxe katholieke priester-dichter had hij immers al heel snel oog voor de desastreuze impact die technologie en vooruitgang hadden. Meer nog: de vooruitgangsideologie werd in het liberaal-katholieke België van de negentiende eeuw vooral uitge- dragen door Gezelles belangrijkste tegenstrevers. Met de kennis van vandaag zou je kunnen zeggen: Gezelle was soms misschien verblind door zijn katho- lieke geloof, maar dat waren zij door hun vooruitgangsgeloof evengoed.

Tot heel diep in de twintigste eeuw werd dit eerder de kringen van Gezelle aan- gerekend dan de vooruitgangsadepaten – ook door katholieke onderzoekers en uitgevers. Tekenend is de volgende passage uit de KADOC-publicatie *De kruistocht tegen het liberalisme* (1983). Jan Geens noemt er Gezelles ultramon- tanisme een ‘statische maatschappijvisie’ (Geens, 1983, p. 187) met een tijdsbe- sef waardoor ‘de gelovige Vlaamse gemeenschap opgesloten leefde in zich steeds herhalende cycli: de zich jaarlijks herhalende natuur, met daaraan recht- streeks verbonden de “ring van het kerkelijk jaar”, de steeds weerkerende wen- teling van leven en dood, van het kwade en het goede, van oorlog en vrede, van ziekte en gezondheid... de idee ook van de eeuwige terugkeer der dingen’ (*idem*, p. 187-190). Het is een correcte omschrijving, maar tegelijk reveleert de woordkeuze (‘opgesloten’) dat dit in wezen verkeerd zou zijn geweest, achter-

⁸ Dit past in de reconstructie die Van Soest (1996) in Nederland maakte van de interpretaties van Genesis 1:26 & 28. Er werd lang helemaal niet zoveel aandacht geschonken aan hoe die heer- schappij dan uitgevoerd zou moeten worden; ‘bebouwen en bewaren’ leken belangrijker.

haald. Bekeken vanuit de waarden van het liberalisme en de verlichting was dit zeker het geval. De opstelling van de clerus tijdens de schoolstrijd leek inderdaad bovenal bedoeld om de gelovigen op te sluiten in zekerheden, zonder ze de kans te geven zich vrij en nieuwsgierig te ontwikkelen. Tegelijk diskwalificeert een term als ‘opgesloten’ alles wat erop volgt, terwijl dat cyclische niet alleen een eigenschap is van het kerkelijke jaar, maar van de natuur, van alle leven. Zo dreigt men voorbij te gaan aan wat het leven in wezen is.

In dat opzicht komen vandaag vanuit de ecokritiek vooral liberale dogma's en uitgangspunten onder vuur te liggen. In *The Nutmeg's Curse. Parables for a Planet in Crisis* (2021) noemt Amitav Ghosh onder meer de fnuikende en in sommige opzichten zelfs catastrofale impact van de volgende drie moderne geloofspunten: de natuur is ‘stom’, het animisme is taboe, en enkel harde wetenschap verdient de naam wetenschap. Hij bepleit een omgang met de natuur waarin betekenis wordt gevonden in liedjes en verhalen over alle levende wezens, waarin een besef doorklinkt dat die wezens met elkaar en met ons communiceren, en waarin bijgevolg het inzicht indaalt dat je zulke wezens niet zomaar kunt gebruiken en exploiteren. Pas als we de moderniteit in deze zin herdefiniëren, oppert hij, kunnen we oplossingen vinden voor de crisissen waarmee de planeet kampt. Wie met deze blik naar Gezelle kijkt, ontdekt plots een onverwacht moderne dichter.

3. EEN MODERNE GEZELLE

Uiteraard kan Gezelle alleen selectief modern worden genoemd. Ook nu de doorbreking van onze planetaire grenzen urgent tot een herconceptualisering van de moderniteit noopt, blijven veel van zijn opvattingen negentiende-eeuws ultramontaans. In zijn houding tegenover exploitatie, winstaccumulatie en vooral zijn diepe verbondenheid met andere levende wezens, kan hij niettemin een tijdgenoot zijn voor wie vandaag een duurzame weg zoekt uit het moeras van de door kapitalisme en technologie aangedreven vernietiging van biotopen.

Gezelles tijdsopvatting en -ervaring waren, zoals Geens terecht opmerkt, wezenlijk *cyclisch*. Ook daarom kon hij, ondanks de hoger beschreven nuanceringen, niet echt geloven in de vooruitgang. Het cyclische zit overal in zijn werk, onder meer in de uiteraard niet toevallig gekozen titels van zijn twee laatste bij leven uitgebrachte dichtbundels: *Tijdkrans* (1893) en *Rijmsnoer* (1897).

In die laatste nam hij onder meer ‘Oudheid’ op, een gedicht waarin hij twee vormen van ouderdom tegen elkaar afzet: de door de moderne mens vereerde

en in musea tentoongestelde artefacten uit oude, klassieke culturen versus fauna en flora die veel ouder zijn maar, anders dan die artefacten, ongeschonden en bloeiend. Zelfs ‘het minste voorjaarsblommenblad’ is in dat opzicht indrukwekkender dan ‘de oudste onvindbaarheid van heel Egyptenland’ (Gezelle, 1999, p. 804). Wat mensen maken wordt door de tijd aangetast (‘aangerand’, schrijft de dichter), door ‘den taaïen tand’ die inderdaad spreekwoordelijk de tand des tijds is. Of zoals Gezelle het nog krachtiger noemt: ‘’t teren van den tijd’ (*ibidem*), alsof de tijd de materie opslokt. In de natuur doet de tijd dat schijnbaar ook, maar daar – o triomf van het cyclische – is dat altijd een voorbode van het nieuwe. Ook na tien of zelfs twintig eeuwen blijft ‘mijn bladje zijnen glim bewaren’ (*ibidem*). De ik heeft het blaadje in zijn hand, vandaar dat hij het ‘mijn bladje’ noemt. Maar die possessief versterkt ook zijn eigen voorkeur en afhankelijkheid: zie hier het toonbeeld van het universum – een toonbeeld waar de dichter dus vrijwel zijn gehele oeuvre aan wijdt.

Een enigszins morbide en op het eerste gezicht zelfs tegenstrijdige pendant van ‘Oudheid’ schreef Gezelle helemaal aan het begin van zijn dichterlijke loopbaan, in 1855. Het is ook een gedicht over een museum (op dat moment nog een relatief nieuw concept – het Belgische Museum voor Natuurwetenschappen kwam er pas in 1846), maar deze keer lijkt het dode museum het te halen van de levende natuur. In ‘Boodschap van de vogels en andere opgezette dieren’ laat hij bladzijdenlang dieren uit zijn Roeselaarse schoolmuseum aan het woord die, ondanks de taxidermie, evenzeer door de tand des tijds aangetast zouden kunnen worden. Zelf ervaren de dieren het opgezet worden echter als ‘herleven’ (Gezelle, 1999, p. 37) en ‘verjongen’ (*idem*, p. 39). En dus roepen ze hun nog levende gevederde vrienden op het ‘gevang der wereld’ achter zich te laten en zelf de jager op te zoeken. Diens kogels worden dan zowaar het ‘zaad des levens’ – de snelste weg ‘ten voglenparadijzen’ waar ze ‘opgevuld’ pas echt ‘onsterfelijk’ zullen zijn (*idem*, p. 40).

Het is een merkwaardige boodschap. In zijn andere gedichten wil Gezelle het eeuwige leven ook wel eens boven het aardse stellen, maar deze museale vogelvariant is natuurlijk van een geheel andere dan de hemelse waar zijn onsterfelijke ziel terecht zou komen. Wellicht verklaren de oorsprong en vooral het doel van dit gedicht de toon en boodschap: het werd geschreven en verkocht om geld in te zamelen voor dit educatieve museum. Een gedicht waarin de vogels hun angst en weerzin zouden uitschreeuwen voor de taxidermist zou dan uiteraard niet het gewenste effect hebben. Het opzetten van vogels was overigens een vaardigheid die Gezelle en zijn broers zelf ook met enthousiasme tentoonsprediden. Hij zag er dus allerminst een aantasting in van de

schepping. Door ze als lesmateriaal te gebruiken, zouden deze opgezette vogels bovendien de kennis van en dus eerbied voor de schepping vergroten.

In het licht van het onderwerp van dit artikel is een andere eigenschap van deze tekst echter belangrijker; eentje die de eigenlijke inzet van de dichter reveleert. Ook al wil hij blijkbaar de dood van deze vogels bezingen, het gros van de verzen gaat over hun leven. Dat wordt allerm minst geromantiseerd; hun bestaan bestond uit ‘altijd arbeid, altijd werk’ (Gezelle, 1999, p. 36), alles om de honger te snel af te zijn. In die strijd kwamen ook veel andere wezens om het leven (‘wee voor al ’t onnoozel bloed / dat de honger storten doet!’, *idem*, p. 37). Lyrisch gaat Gezelle vooral los wanneer hij de ongekende verscheidenheid van deze vogels tracht te beschrijven: alle soorten, formaten, kleuren en vormen passeren de revue. De langste opsomming reserveert hij echter voor hun gezang, hun ‘talen duizendvoud’ (*idem*, p. 35). Maar liefst 32 werkwoorden gebruikt de dichter om de lezer te overdonderen met hoe vogels hun klanken produceren (‘gij die klapt en lacht en schettert, / vezelt, orgelt, zingt en speelt, / lispelt, ritselt, tjelpt en kweelt’, *ibidem*). Zij spreken tot ons. In het licht van de rest van het oeuvre van Gezelle is dit de ware ‘Boodschap van de vogels’.

3.1. DE SPREKENDE NATUUR

Niemand heeft in de Nederlandstalige literatuur zo vaak, zo intens en met zoveel kennis bomen, planten en dieren bezongen als Gezelle. Het uitzonderlijke van zijn natuuromgang is echter dat hij die ervaart als tweerichtingsverkeer. Het gaat niet alleen om de woorden die hij geeft aan deze verschijnselen, hij ontvangt die woorden ook van de natuur.

Mij spreekt de blomme een tale,
mij is het kruid beleefd,
mij groet het altemale,
dat God geschapen heeft! (Gezelle, 1999, p. 334)

klinkt het (wellicht in 1858): de relatie tussen de dichter en de natuur is volstrekt wederzijds en het begrip evenzeer.

Ook het nog vroegere ‘Aanroepinge’ (1852) uit *Dichtoefeningen* (1858) gaat hierover. Het begint al met de titel. Wie wordt hier eigenlijk aangeroepen? God, zou je denken – het is tenslotte een gedicht van Gezelle – maar vanaf het eerste vers (‘Blomkes, lieve blomkes zoet’) is duidelijk dat hij de natuur aanspreekt in het vertrouwen een reactie te zullen krijgen (Gezelle, 1999, p. 27). Voor Gezelle is er geen onderscheid tussen God en zijn schepping.

Blomme, beke, nachtegaal,
windenstemme, dondertaal,
blanke bleeke manestraal,
looft God in mijn zangen! (*ibidem*)

Albert Westerlinck las deze verzen terecht programmatisch. Wat Gezelle als dichter ambieerde, was God loven door ‘geheel de natuur op te roepen, ze stem te geven’ (Westerlinck, 1977, p. 368). De bloemen, het stromend water, de vogels, de maan – alles wil de dichter evoceren. De natuur zelf heeft echter ook een stem: door haar loutere aanwezigheid in zijn verzen looft ze de Heer (want schepping = God), maar ze vormt ook de inspiratiebron voor die gedichten. De wind en de donder communiceren met geluid, die hoeft de dichter dus niet eens echt te vertalen, het opschrijven van die klanken zou volstaan.

Dat is wat Gezelle veel later vrij letterlijk zou doen in de onomatopeïsche passages in ‘Gierzwaluwen’ (1897, met Linnaeus’ benaming ‘Cypselus apus’ erbij).⁹ De vogels ‘tieren’ volgens de dichter:

Zie, zie, zie,
zie! zie! zie!
zie!! zie!! zie!!
zie!!! (Gezelle, 1999, p. 1701)

Daarmee willen ze, als een kind dat een ouder tot aandacht maant, alle ogen op zichzelf vestigen terwijl ze hun acrobatieën uithalen. In het rijmende slot ‘Wie??? wie?? wie? / wie ...’ (*idem*, p. 1702) lijken ze er nog een uitdagende schep bovenop te doen: wie zal, kan of durft ze in hun vliegende vaart stuiten? Ook dit kan gelezen worden als een indirecte ode aan God (zie eens wat die schepselen kunnen?), maar hoewel ze in het gedicht ‘ringsom de / kerk’ vliegen en hun vleugels ze ‘hemelt’ (*ibidem*) is ook een letterlijke lectuur mogelijk – de dichter transcribeert immers alleen maar wat hij hoort.

In zijn Roeselaarse ‘Voordracht over taalstudie’ stelt Gezelle dat de taal het ‘edelste [is] dat God den mensch gegeven [heeft] – dat waarmede hy zoo verre afstaet van de andere dieren’ (Gezelle, 1932, deel 13, p. 146), maar uit zijn gedichten blijkt niettemin dat ook de dieren een taal hebben. De watertor kan er zelfs mee schrijven. Wat deze *Gyrinus natans* in het gedicht ‘Het schrijverke’ (1857) schrijft, is ‘den heiligen Name van God’ (Gezelle, 1999, p. 43) en hij doet dat door over het water te bewegen. De bewegingen die de dichter met zijn pen maakt, hebben in wezen hetzelfde doel.

⁹ Zie voor natuurhistorische duiding over gierzwaluwen de annotaties van Couttenier en De Vos in Gezelle, 2002, p. 434.

Intense waarneming is vaak de bron van Gezelles dichtkunst, zo ook in ‘Pachthofschilderinge’ (1855-1856), waarin hij het gedrag van pluimvee, eenden en duiven op een erf evoceert. Hun bewegingen interpreteert hij, en eens te meer verzenlang hun geluid. Hij weet dat ze reflexmatig handelen, ‘bewusteloos’ (onbewust, *idem*, p. 77), maar over het belang van hun spraak en handeling zegt dat niets. Het gaat hier immers om ‘der naturen stem, die Gods is’ (*idem*, p. 78). God spreekt dus middels de natuur, in welke verschijningsvorm ook:

al de talen die men ziet
in den glim van rooze of druive,
in den eenvoud van de duive,
in de driestheid van den hoen,
in den zotten kallekoen (*ibidem*)

Het is deze overtuiging die hem er veertig jaar later toe brengt een gedicht te schrijven waarin hij het opneemt voor de distel. Deze ‘Niemandsvriend’ hoort volgens de wet als onkruid uitgeroeid te worden, maar daar kan de dichter zich niet toe brengen. Integendeel, ook dit ‘schamel wied’ vraagt om onze ‘bermherzigheid’. Het heeft overigens ook een belangrijke functie: terwijl het platteland gevuld wordt met stenen en vanaf die jaren ook met beton, dekt de distel deze ‘vuile brokken’ waarmee de stedeling ‘den buiten kwelt’ met ‘zedig groen’ weer toe (Gezelle, 1999, p. 882). Zo spreekt, door zijn daden, de natuur de mens tegen wanneer die schoonheid (groen) offert aan de moderniteit.

Ook de insectentegenhanger van het onkruid, de door mensen vermaledijde mug, kan volgens die zienswijze rekenen op lof en dankbaarheid van de dichter. Het gezoem van die dieren ervaart hij in ‘Muggen’ als ‘een aardig liedje’ (*idem*, p. 836), eens te meer een reden om God te danken.

3.2. ANIMISME

‘Muggen’, een gedicht uit april 1896, behoort niet tot de honderd natuurgedichten die Christine D’haen analyseerde en op basis waarvan ze tot de conclusie kwam dat God vanaf 1881 nog maar zelden voorkomt in deze subcategorie van Gezelles dichterlijke oeuvre, en vanaf oktober 1896 bijna helemaal niet meer (op veertig gedichten telt ze slechts twee uitzonderingen). Het is deze analyse die haar tot de eerder in 1.2 vermelde conclusie bracht dat Gezelles omgang met de natuur in essentie animistisch is. Natuurlijk, zo voegt ze er meteen aan toe om misverstanden te vermijden, geloofde Gezelle ‘niet in krachten en machten in de natuur’ die los zouden staan van de

wil van God. ‘Maar in zijn ervaring is de natuur vol psychisme’ (D’haen, 1987, p. 442).

In hoe de natuur zich uit, zit in deze gedichten inderdaad vaak een (menselijk, geprojecteerd) gevoel. Voorbeelden zijn legio: het ‘droevig lied’ van het ranke riet (Gezelle, 1999, p. 62), het ‘woedend beekske’ in ‘De Mandelbeke’ (*idem*, p. 29) of de Leie die eenzelfde emotie torst in ‘O Leye lief, wat mocht u boozen’ (*idem*, p. 630). In het geval van de Mandelbeek betreft het een emotie die door de mens is uitgelokt: door het verstoren van het biosysteem raakt de rivier uit haar element.

Een bijzonder voorbeeld is ‘Het water’ uit 1860, dat evenmin op D’haens lijst stond, misschien omdat dit vroege gedicht pas postuum zou worden gepubliceerd, in *Laatste Verzen*. Op het eerste gehoor (zelfs naar Gezelles normen is dit een bijzonder muzikaal gedicht dat doet denken aan een liedtekst) evocert het de verschillende geluiden die water kan maken, afhankelijk van de plek waar het stroomt of het oppervlak dat het raakt. De associatie met muziek ligt voor de hand: ‘het zingt het blinkt het klinkt’ (Gezelle, 1999, p. 1515). Ook hier worden die waterklanken echter met gevoelens verdiept: ‘zoo zachtjes / met lachjes / en klachtjes’ (*ibidem*).

Hiermee raakt Gezelle aan wat Ghosh een van ‘the most powerful taboos of official modernity’ noemt, de suggestie dat niet alleen mensen bezielde zijn (2021, p. 86). Dat mensen in dat opzicht exceptioneel zouden zijn, was een cruciaal argument in de horrorgeschiedenis van exploratie en exploitatie die Ghosh reconstrueert. Volkeren die in een bezielde natuur geloofden, werden als achterlijk gediskwalificeerd, waarna zowel die volkeren als hun cultuur en heel vaak hun leefmilieu konden worden uitgeroeid. In zijn missievariant verzette Gezelle zich niet tegen het kolonialisme, maar verder toonde hij in zijn werk een grote empathie en vaak ook kennis van die volkeren. Door zelf in zijn werk die animistische laag aan te brengen, dreigde hij eens te meer het odium van achterlijke *tsjeef* op zich te laden.¹⁰

¹⁰ Een berucht voorbeeld (want het gaf aanleiding tot een maandenlange polemiek in Vlaamse kranten en weekbladen) is de polemische bijdrage die Benno Barnard in 1999 in *Knack* leverde aan het Gezellejaar. In ‘Ons groot nationaal dichtertje’ stelt hij dat de dichter ons inhoudelijk weinig te melden heeft (‘wat *dacht* dat grote hoofd nu eigenlijk’) en dat het eindeloze gekwinkel van die zingzangende natuurgedichten hem deed verlangen naar ‘straatrumoer, discotheken en een AUTOBOM’. Nadat hij heeft geponeerd dat er in Gezelles werk geen ‘beelden of metaforen [voorkomen] die complexe betekenislagen zouden kunnen creëren’, besluit Barnard: ‘zijn dichtkunst is een voliëre’ (Barnard, 1999). Geen verkeerd beeld, die vogelkooi, maar in het licht van mijn lectuur krijgt het een andere lading: juist Gezelles omgang met en evocatie van vogels maakt hem modern. En zo bekeken is het misschien toch een verkeerd beeld: niet de vogelkooi, maar het leven en handelen in Gods vrije natuur hielden Gezelle bezig.

3.3. HARDE WETENSCHAP EN ECONOMIE

Voor animisme is in de westerse wetenschap geen plaats. Voor handelingsvermogen van de niet-menselijke natuurlijke wereld evenmin. Het was, zo benadrukt Ghosh (2021, p. 82-83), dit wereldbeeld dat het mogelijk maakte de aarde te reduceren tot een voorraadkamer die kon worden geëxploiteerd door wie de sterkste was – de mens, dus.

Dat wereldbeeld deelt Gezelle niet. Al in ‘De Mandelbeke’, een van zijn oudste gedichten, klaagt hij aan dat ‘die overschoone Mandel’ door menselijk toedoen ‘de slave van den Handel’ werd (Gezelle, 1999, p. 28). Dat de mens heerst, is voor Gezelle een gegeven dat voortvloeit uit de eerder besproken hiërarchiegedachte, maar die geeft de mens niet de vrije baan. In zijn stuk over ‘De losch’ (de lynx) in *Uitstap in de Warande* vermeldt de schrijver dat het dier (‘de hoorie’, het geslacht) aan het uitsterven is, ‘verdaan’ (verspild) door ‘de goud- en prachtzuchtige menschenkinderen’ (Gezelle, 1934, p. 39). Heb- en praalzucht dus, waarop wordt ingespeeld door de ‘*Hudson-Bay Company*’, een commerciële maatschappij die het monopolie bezat op de pelshandel in het deel van Canada waar deze dieren leefden (*idem*, p. 251).

In de halve eeuw dichtwerk die volgde op ‘De Mandelbeke’ zou Gezelle steeds diepere kennis over de natuur verwerken. De mens komt daarin vaak voor als een vijand of vernietiger van fauna en flora. In ‘Laat worden’ (1896) spelen economische motieven een rol in hoe met bomen wordt omgesprongen, maar er lijken ook algemenere motieven mee te spelen: de mens knipt, snijdt en hakt, gewoon omdat het kan, omdat hij nu eenmaal die macht heeft over elk gewas:

Waarom niet uw geweld gestaakt,
o menschdom, en, onaangeraakt
het boomgewas gelaten;
dat, gauwloos, Gods bewegen weet
en volgt, terwijl ’t, aan u besteed,
zou sterven, achter straten?

Gekort, gekapt, gekandelaard,
van jongs, zoo zaan er zap in vaart;
gedwongen, dwaasgenepen,
en kan ’t, alzo ’t te groeien poogt,
niet groeien; en ’t moet, uitgedroogd,
zijn lamme leden slepen.

(Gezelle, 1999, p. 876)

Hoezeer de mens door zijn handelen de andere schepselen Gods frustreert, illustreert het woord ‘dwaasgenepen’. Boets annoteert dit met ‘vgl. doodgenepen’ (*idem*, p. 877), maar Piet Couttenier en An De Vos verklaren het veel animistischer: ‘zo gekneld dat ze er gek van werden’ (Gezelle, 2002, p. 415; vgl. de aantekening van De Busschere in Gezelle, 1971, p. 1389). Gezelle tekent hierbij aan dat de boom, anders dan de mens, geen ‘wille en zin’ (vrije wil en verstand) of ‘ziel’ bezit ‘die kan razen, / en bijster lopen’ (raaskallen en het spoor bijster kan raken) (Gezelle, 1999, p. 486), maar zijn eigen taalgebruik schrijft niettemin gevoelens toe aan deze organismen. Dat de boom niet kan ontsporen omdat hij geen eigen wil heeft, impliceert dat het daarentegen de mens is die gesnoeid en ingeperkt moet worden (daarvoor bestaat de christelijke moraal). Volgens Gezelle hoort echter ook het menselijk gedrag jegens dieren, bomen en planten ingeperkt te worden.

De mens wil bovendien zijn almacht wel eens overschatten, niet alleen omdat er altijd een ware Almachtige is, maar ook omdat hij zichzelf onvoldoende in zijn ware proportie tot de andere schepsels ziet. In ‘Eeuwelingen’ (1897) benadrukt de dichter dat hij zelf, in vergelijking met de eeuwenoude bomen die hij bewondert en beschrijft, niet meer is dan een ‘arme miere’. Hij kijkt daarbij naar boven – naar hun kruinen – maar ook naar beneden, naar ‘de onuitroeibaarheid van uwe wortelsteden’ (Gezelle, 1999, p. 860). De gekozen metafoor in dat laatste beeld incorporeert niet alleen iets moderns (de onderlinge verbondenheid in het stedelijke weefsel), maar ook een vorm van communicatie. De boom communiceert ondergronds, maar ook bovengronds, vooral wanneer de wind door zijn takken jaagt. Dan spreekt de boom tegen die winden op zo’n manier dat het ook de ik ontregelt: ‘Gij spreekt dan tegen hen zoo’n zware sprake, / dat, angstig en ontsteld ik worde, en koud gerake!’ (*ibidem*; vgl. Buelens, 2024, p. 200-201). Dit is de sprekende, animistische natuur met haar eigen handelingsvermogen die de mens reduceert tot een kwetsbaar individu: in ‘Eeuwelingen’ schrijft Gezelle over de natuur op een manier die geheel tegemoetkomt aan de moderniteitskritiek van Ghosh.

4. DE MENS ALS DIER

Het komt uit een nooit voor publicatie bedoelde voordracht, dus misschien mogen we er niet al te veel betekenis aan hechten, maar het interessantste woord uit de volgende, al eerder geciteerde zin verdient niettemin wat extra aandacht. Taal is volgens Gezelle dus ‘dat waarmede hy [de mens, gb] zoo

verre afstaet van de andere dieren' (Gezelle, 1932, deel 13, p. 146). De *andere* dieren. Een ketterij Darwin waardig? Niet noodzakelijk. Zolang er niet gesuggereerd werd dat de mens *afstamde* van andere dieren (en dus niet *als mens* door God was geschapen), was dit niet zo controversieel. Hoewel Gezelle in *Uitstap in de Warande* vooral het onderscheid tussen mens en dier benadrukt, zitten er in de rest van zijn werk geregeld passages waarin wordt gesuggereerd dat die mens ook maar een dier is. Meer nog, van alle schepselen Gods lijkt hij de mens soms het minst van al te waarderen. Westerlinck citeert in dat verband instemmend wat Caesar Gezelle schreef over het in sectie 3.1 behandelde gedicht 'Aanroepinge': 'Van den beginne af schakelt hij den mensch uit, en schijnt er niet op bedacht hem te bezingen; al de andere schepselen wel' (Westerlinck, 1977, p. 428).

5. LAAT ALLE HOPE OP GEZONDHEID VAN ZIELE EN LICHAAM VAREN

De mens is inderdaad geregeld het onderwerp van spot (of erger) in het werk van Gezelle. Tekenend is het stukje 'De fabrikanten', dat hij in juni 1865 in 't *Jaer* 30 plaatste. Door en door ironisch steekt hij van wal met een passage over Frans taalsnobisme in Vlaanderen. Maar eigenlijk wil hij het over 'fabrikanten' hebben, blijkbaar een modewoord in die jaren. Typisch voor Gezelle is dat hij de geschiedenis van die beroepsgroep traceert tot bij Adam. Die leerde het land bewerken en dat is voor zowel mens als dier onverminderd noodzakelijke kennis ('die hy zeker van God zelve geleerd heeft', Gezelle, 1950, p. 308). Alle deels mechanische fabricaties van de moderne tijd (weven, spinnen, glasblazen, vlassen, 'sulfers fabrikeren', *idem*, p. 309) zijn in vergelijking met de landbouw irrelevant. En ze zijn dus ook nog eens schadelijk. De landbouw omschrijft hij tekenend als 'de groote fabrike' – het land bewerken vindt immers buiten plaats, in de door God bedoelde natuur. Al die nieuwerwetse fabrikanten zitten echter

tusschen vier muren, in kelders en op zolders, by malkaar getast en geklast, aan een dom dwaas wiel gebonden, dat, met zyne yzeren tanden al vast grypt waar 't aan kan, arms en beenen, ja hoofden van menschen somtyds, en die verbryzelt, als of het hooi of strooi, hout of ander stoffe ware, waar noch bloed, noch ziele, noch gevoelen in en zit (*ibidem*).

De arbeiders zitten dus in ongezonde en zonder meer gevaarlijke omstandigheden opgesloten ‘gelyk gevangene haringen’ in zielloze fabrieken die hen vervreemden van alles wat in het leven echt van belang is. Wat een verschil met wie onder ‘de blauwe kappe des hemels’ kan werken onder het ‘gaze-licht’ van de zon. In die van fabrieken vergeven steden gaat er nog wel meer mis, betoogt hij, maar die morele kant laat hij, hier de journalist, over aan de pastoor. Hij wil het vooral hebben over de milieueffecten van deze fabrieken:

Ziet een keer: zwart stinkende water *al onder*, zwarte stinkende rook *al boven*, vuiligheid zonder name, die de lucht bederft en ’t water ondrinkelyk maakt, voor menschen en beesten, dat komt er uit de fabrieken! Gaat een keer naar Brugge, langs de reye, als ’t een klein weinigtje regent, en haalt een keer uwen asem op, of ’t niet en is om omverre te vallen van den stank, en dat van dien vreemden, aardigen stank, *fabryk-stank*, om in een woord te zeggen, die u zou doen loopen om buiten stad te ynen by de lieden van te lande (*idem*, p. 310).

De dichter had dit niet van horen zeggen. Hij woonde zelf sinds 1860 in Brugge, een stad die snel industrialiseerde. Op het schilderij *Zicht op Brugge* dat Xavier De Cock in 1880 maakte, is de onderste helft van het doek gevuld met koeien in een wei – het universum van vrijwel alle gedichten van Gezelle, in zekere zin. De bovenste helft toont de door mensen bewoonde stad: huizen en een tiental torens, waaronder uiteraard die van het Belfort. De kerktorens zijn nog in de meerderheid, maar aan de rechterzijde van het doek vallen toch vooral fabrieksschoorstenen op (Dewilde *et al.*, 2024, p. 40).

Een jaar na ‘De fabrikanten’ komt Gezelle in *Rond den Heerd* terug op de gevolgen van de industriële revolutie. In drie bijdragen onder de titel ‘Het Vlas’ die later aan de Jubileumeditie van *Uitstap in de Warande* zouden worden toegevoegd, ook al stonden ze in het weekblad strikt genomen niet onder die rubriektitel, krijgt de lezer in eerste instantie een uiteenzetting over de geschiedenis en de productiewijze van deze stof voorgeschoteld.¹¹ Vlaanderen is in die tijd wereldleider op dit vlak, en dus ook een bron van buitenlandse bewondering. Gezelle verstoort echter het feest. Hij zegt het zelf met zoveel woorden: door ook de laatste, extreem vervuilende stap van het productieproces te beschrijven, zal hij ‘den lezer of de lezeresse [...] uit den hoek van den heerd’ halen. Wie niet gered kan worden door religie, zo bezweert hij de le-

¹¹ In de Inhoudsopgave waarmee het eerste deel van jaargang 1866 van *Rond den Heerd* eindigt staat deze kleine Vlas-reeks wel onder de rubriektitel ‘Uitstap in de Warande, van Dr. S’, met onder meer de adelaar, de leeuw en de reiger.

zer, ‘laat alle hope op gezondheid van ziele en lichaam varen, gij, jonge dochter of jonkknecht, die hier binnen treedt’. Immers ‘den dwang van den waterdamp en de zucht des geldwinnens’ overheersen deze vlasserijen. De Dante-verwijzing in de formulering maakt het punt al: dit is een helse plek. En hij maakt nog een andere vergelijking die, vlak na de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865), de Emancipatieproclamatie van president Lincoln (1862) en de afschaffing van de slavernij in het Koninkrijk der Nederlanden (1863), geen lezer kan zijn ontgaan: in deze fabrieken heerste een vorm van slavernij. Hier immers huizen ‘de verlatenste wilden en de zwartste slaven [...] van al. Ziet, daar staan ze: hun meester is dat tandewiel, dat de stoom, de *vapeur*, om in ’t Fransch te zeggen, in snelle beweging houdt’ (Gezelle, 1934, p. 142).

In wezen herneemt Gezelle de redenering van het stuk over fabrikanten, maar zijn formuleringen zijn nog scherper: dit werk is vies, gevaarlijk, vervreemdend en vindt bovendien plaats in een oorverdovend lawaai dat het onmogelijk maakt om tijdens de arbeid een lied te zingen. De monotone bewegingen maken het ook voor het lichaam heel ongezond. Wat moet deze arbeider doen? ‘[S]taan, en eene onverstandige altijd herhaalde beweging doen, de *machine* van de *machine* zijn, de slave van een stuk ijzer, een citroen waar wekelijks voor zooveel of zooveel werk uitgeperst wordt, en wier verachte schelle dan mag elders gaan liggen rotten, waar zij wil’ (*ibidem*). Is dat dan de kroon op de schepping? Een mens die van de vrije natuur zou kunnen genieten, maar die is opgesloten in ‘vuiligheid’ (*ibidem*)? Ziehier een wereld gericht op productie en winst, en blind voor gezondheid en natuur. Ook hier drukt de schrijver zijn voorkeur uit voor ‘den boer die de onfaalbare wetten van Gods wijsheid studeert in den ongedrukten boek der altijd heerlijke scheppinge!’ (*ibidem*) Gezelle was natuurlijk geen landbouwer, maar het gaat niet te ver zijn oeuvre te zien als het wel gedrukte boek van die schepping. De belangrijkste bijdrage daartoe moest hij ten tijde van die vlasstukken overigens nog leveren.

Zes jaar na deze artikelen verhuisde Gezelle naar Kortrijk, een stad die nog veel meer geïndustrialiseerd was dan Brugge. In de buurt van zijn eigen woningen stonden loodwitfabrieken, loodpletterijen, zeepziederijen, blauwselfabrieken, spinnerijen, weverijen en een ververij (Vermeulen, 2015, p. 20). De geur was er niet te harden, de lucht vaak zonder meer giftig. Dat Gezelle in die jaren de bundels *Tijdkrans* en *Rijmsnoer* schreef, vol geliefde natuurgedichten als ‘Lentegroen’, ‘Casselkoeien’, ‘De reus’ en ‘Avondrood’, was allicht geen toeval. Wat hij in zijn dagelijkse omgeving niet aantrof, moest hij zelf maken. Ook dat maakt hem tot een modern dichter: in het volle besef van

wat kapot wordt gemaakt of volop bedreigd is, legt hij de rijkdom van de natuurlijke wereld vast, en zo ook de kwetsbaarheid.

Literatuurlijst

- Andrew, S.C. & Griffith, S.C.** (2016). 'Inaccuracies in the history of a well-known introduction: a case study of the Australian House Sparrow (*Passer domesticus*)'. *Avian Res*, 7: 9. <<https://doi.org/10.1186/s40657-016-0044-3>> [16 juli 2025].
- Barnard, B.** (1999). 'Ons groot nationaal dichtertje'. *Knack*, 26 januari 1999.
- Barr, J.** (1972). 'Man and nature – The ecological controversy and the Old Testament.' *Bulletin of the John Rylands Library*, 55: 9-32.
- Buelens, G.** (2003). 'Laaglandse Luddites. Twee eeuwen landleven bij Guido Gezelle en H.H. ter Balkt.' *Gezelliana. Kroniek van de Gezellestudie*, 14-15: 100-127.
- Buelens, G.** (2021). "'Bermhertigheid, voor 't schamel wief': Ecologische lessen van Guido Gezelle." In Van Gasse, L., *Vlieg oefeningen. Graphic Poem Guido Gezelle*. Gent: Poëziecentrum, pp. 5-10.
- Buelens, G.** (2024). "'t Boomzijn zelve. Een bibliothele bloemlezing uit 1927 met boomgedichten van Gezelle.' *Biekorf*, 124: 195-201.
- Calis, K.** (1999). 'Weetlust en geloof. Gezelle en de wetenschap'. *Brugs Ommeland* 39: 75-92.
- Dewilde, M., Demeyer, F.L. & Van Moerbeke, K.** (red.) (2024). *Rebel garden*. Oostkamp: Stichting Kunstboek.
- D'haen, C.** (1987). *De wonde in 't hert. Guido Gezelle: een dichtersbiografie*. Tielt: Lannoo.
- Geens, J.** (1983). 'Guido Gezelle en 't Jaer 30, 1864-1870: de popularisatie van het ultramontanisme.' In Lamberts, E. (red.), *De kruistocht tegen het liberalisme. Facetten van het ultramontanisme in België in de 19^e eeuw*. KADOC Jaarboek. Leuven: Universitaire Pers Leuven, pp. 160-195.
- Gezelle, G.** (1930-1939). *Jubileumuitgave van Guido Gezelle's volledige werken*. Amsterdam: Veen.
- Gezelle, G.** (1950). *Guido Gezelle's proza en varia*. Amsterdam: Veen.
- Gezelle, G.** (1971). *Volledige dichtwerken*. Antwerpen: Standaard.
- Gezelle, G.** (1999). *Volledig dichtwerk*. Kapellen/Tielt/Amsterdam: Pelckmans/Lannoo/Anthos.
- Gezelle, G.** (2002). *Poëzie en proza*. Deltareeks. Amsterdam: Bert Bakker.
- Ghosh, A.** (2021). *The Nutmeg's Curse: Parables for a Planet in Crisis*. London: John Murray.
- Heynders, O.** (2003). 'Bomen in gedichten van Guido Gezelle en Rainer Maria Rilke. Een comparatistische lezing in het voetspoor van Jan Kamerbeek jr.' In *Gezelliana. Kroniek van de Gezellestudie*, 14-15: 23-38.

- Historie van het Oud en Nieuw Testament: met christelyke en stichtbaere bemerkingen, getrokken uyt de Heilige Vaders en andere geestelyke schryvers*, 1841. Mechelen: Hanicq.
- Horrell, D.G.** (2010a). *The Bible and the Environment. Towards a Critical Ecological Biblical Theology*. Biblical challenges in the contemporary world. London: Equinox.
- Horrell, D.G.** (red.) (2010b). *Ecological Hermeneutics. Biblical, Historical and Theological Perspectives*. London: T & T Clark.
- Lovejoy, A.O.** (1964). *The Great Chain of Being: a Study of the History of an Idea*, William James lectures. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Roland Holst-van der Schalk, H.** (1931). *Guido Gezelle*. Amsterdam: Em. Querido's Uitgevers-Mij.
- Van Soest, H.-J.** (1996). "Welk is het voortreffelijkste schepsel op aarde?" *De interpretatie van een omstreden bijbelse voorstelling in het 19^e en 20^e eeuwse Nederland*. Delft: Eburon.
- Vermeulen, J.** (2015). *Guido Gezelle, een vakman in de Kortrijkse binnenstad*. Guido Gezellekring, [z.p.].
- Weart, S.R.** (2008). *The discovery of global warming*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Weippert, M.** (1998). 'Tier und Mensch in einer menschenarmen Welt: zum sog. dominium terrae in Genesis I.' In Mathys, H.-P. (red.) *Ebenbild Gottes – Herrscher über die Welt. Studien Zu Würde Und Auftrag Des Menschen*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, pp. 35-55.
- Westerlinck, A.** (1977). *De innerlijke wereld van Guido Gezelle*. Nijmegen/Brugge: Gottmer/Orion.
- White, L.** (1967). 'The Historical Roots of Our Ecologic Crisis.' *Science*, 155: 1203-1207.
- Willockx, D.** (2009). *Boom, roos, vis. Natuurpersonificaties als leesmethode voor de poëzie van Guido Gezelle*. Leuven: LannooCampus.
- Wright, C.J.H.** (2006). *The mission of God. Unlocking the Bible's grand narrative*. Downers Grove, Ill.: IVP Academic.